

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА

історичні процеси, події, постаті

Випуск IV

2006

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кафедра історії України

НАДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА: історичні процеси, події, постаті

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 4

Дніпропетровськ
Видавництво ДНУ
2006

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 Укр – 4 Дні) я 5
Н 17

*Друкується за рішенням Вченої ради
Дніпропетровського національного університету
від 28 вересня 2006 р., протокол № 1*

Н 17 Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: 3б. наук.
пр. / Ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетр.
ун-ту, 2006. – Вип. 4. – 284 с.

Збірник присвячено темі міжнародної наукової конференції «Наддніпрянська Україна в контексті історичного розвитку Центрально-Східної Європи». Висвітлено недостатньо розроблені аспекти історії Наддніпрянської України від Середньовіччя до ХХ ст., зосереджено увагу на геополітичних, етнонаціональних, духовно-культурних, соціально-економічних, міграційних та адаптаційних процесах, а також персоналістичних дослідженнях.

Для професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів, науковців академічних установ, докторантів, аспірантів, студентів історичних спеціальностей, істориків-краєзнавців, учителів та всіх, хто вивчає історію України і наддніпрянського регіону.

УДК 94 (477)

ББК 63.3 (4Укр-Дні) я 5

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. С. І. Світленко (відп. редактор), д-р іст. наук, проф. А. Г. Бolečух, д-р іст. наук, проф. О. М. Бут, канд. іст. наук, доц. Г. М. Виноградов (відп. секретар), д-р іст. наук, проф. А. І. Голуб, д-р іст. наук, проф. В. В. Іваненко, д-р іст. наук, проф. І. Ф. Ковальова, д-р іст. наук, проф. І. І. Колесник, канд. іст. наук, доц. О. А. Репан, д-р іст. наук, проф. В. С. Савчук, д-р іст. наук, проф. Ф. Г. Турченко, д-р іст. наук, проф. Г. К. Швидько, д-р іст. наук, доц. О. Б. Шляхов, д-р іст. наук, проф. В. О. Щербак, д-р іст. наук, проф. В. К. Якунін.

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. В. М. Заруба
д-р іст. наук, проф. В. І. Яровий

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 08.06.2005 р. № 2-05/5 збірник включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями «історичні науки». (Бюлетень ВАК України. 2005. № 9)

Видання здійснено за фінансової підтримки

Міністерства освіти і науки України

© Дніпропетровський національний
університет, 2006
© Видавництво ДНУ, 2006

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
------------	---

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА ЯК ОБ'ЄКТ ТА СУБ'ЄКТ ГЕОПОЛІТИКИ В ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Стороженко І. С. Нова версія територіальної локації Жовтоводської битви 1648 року	5
Репан О. А. Козацький аспект у загостренні суперечностей між Російською та Османською імперіями напередодні війни 1735–1739 рр.	16
Посулько О. М. Російсько-польські порубіжні стосунки на кордонах Нової Сербії	26
Громакова Н. Ю. Правобережна Україна як об'єкт реалізації польської «теорії східних кресів» у першій половині XIX століття	38
Іваненко В. В. Україна у геополітичному просторі Центральної та Східної Європи періоду 1939–1941 рр.: спроба повторення незасвоених уроків?	45

НАДДНІПРЯНИЩИНА В КОНТЕКСТІ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Виноградов Г. М. Топоніми та етніми Наддніпрянищини як складові середньовічних етногенетичних легенд Центрально- Східної Європи: русько-польський вимір	55
Івангородський К. В. Етнодемографічні процеси на великому кордоні в контексті взаємин української та кримськотатарської спільнот (XVI–XVII ст.)	62
Журба О. І. Польське українофільство у формуванні українського духовно-культурного простору	71
Світленко С. І. Український національний рух у контексті центрально- східноєвропейських впливів та зв'язків (середина 40-х – початок 60-х рр. XIX ст.)	77
Микитчук Н. М. Впливи європейської інтелектуальної традиції на становлення ідеї української соборності у світогляді М. Драгоманова	88
Яшин В. О. Єврейство Наддніпрянищини в контексті загальноєвропейських суспільних процесів пореформної доби	96

Потапенко М. В. Поляки України очима українців в добу революції 1917–1920 років: особливості політичного сприйняття	106
Гончаренко О. М. Особливості нацистської пропаганди в окупованій Україні (1941–1944 рр.)	114

НАДДНІПРЯНЩИНА І ПРОБЛЕМА ДУХОВНО-КУЛЬТУРНИХ ВЗАЄМОВПЛИВІВ У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Тарнопольська І. О. Києво-Печерська лавра та гурток її діячів як найбільш значний культурно-ідеологічний заклад Наддніпрянської України XVII століття	122
Лиман І. І. Місіонерська діяльність православної церкви в контексті імперської політики залюднення Південної України	130
Безносова О. В. Панєвропейський євангельський імпульс XIX ст. та його відгомін серед населення Наддніпрянської України	137
Бойко О. В. Взаємодія православного духовенства з громадськістю у спротиві атеїстичному наступу більшовиків на Наддніпрянщині в 1920–1930-ті роки	146

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА КОМПОНЕНТА РОЗВИТКУ НАДДНІПРЯНЩИНИ В КОНТЕКСТІ ЗВ'ЯЗКІВ З КРАЇНАМИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Портнов А. В. Селянство Правобережної України між польською шляхтою і Російською імперією (кінець XVIII – перша третина XIX ст.)	156
Шляхов О. Б. Соціально-економічні трансформації в Наддніпрянщині в контексті європейського цивілізаційного поступу (кінець XIX – початок XX ст.)	162
Гай-Нижник П. П. Валютна трансакція УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р.: досвід неукладеної угоди та політичної несумісності	173
Шишкіна Є. К. Бони як феномен соціально-економічної історії Європи першої чверті XX століття	180
Корновенко С. В. Основні положення проєкту аграрної реформи А. Денікіна (1919 р.) у контексті вирішення земельного питання в інших європейських країнах	187
Веселова О. М. Голод 1946–1947 рр. як складова соціально-економічного становища в Наддніпрянщині у контексті зв'язків з країнами Центральної й Східної Європи	193

**НАДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА:
МІГРАЦІЙНІ ТА АДАПТАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ
РАНЬОМОДЕРНОЇ ТА МОДЕРНОЇ ДОБИ**

Бойко Я. В. Міграція селянства на південь України (друга половина XIX – початок XX ст.)	202
Десятніков І. В. Трудова міграція селян в Україні наприкінці XIX – на початку XX століття	209
Жванко Л. М. З історії перебування біженців Першої світової війни у Катеринославській губернії (1915 р.)	218
Десятніков О. В. Трудова міграція в селянському господарстві Наддніпрянської України у період непу	222

**ДІЯЧІ УКРАЇНИ
В РАКУРСІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО,
КУЛЬТУРНОГО ТА НАУКОВОГО ЖИТТЯ
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ**

Болебрух А. Г. Консерватор-реформатор В. Н. Каразін	231
Козирев О. С. Європейські зв'язки українського народолюбця Володимира Мальованого	237
Дяченко О. В. Олександр Якович Кониський і Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка	246
Михайленко Г. М. Науково-громадська діяльність О. Лотоцького в контексті культурного життя української еміграції в Центрально-Східній Європі	254
Недужко Ю. В. Президент УНР в екзилі Микола Лівіцький (1907–1989) та східноєвропейські політичні процеси	263
Голуб А. І., Грачевська Т. О. Об'єктивність історії проти суб'єктивізму ідеології (наукова діяльність П. Феденка в Інституті вивчення СРСР)	270
НАШІ АВТОРИ	278

8. Мильников А. С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы: Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI – начала XVIII века. – СПб., 2000.
9. Новосельцев А. С. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI – IX вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. – М., 2000. – Вып. 1998 г.: Памяти А. С. Новосельцева. – С. 264–323.
10. Повесть временных лет // Шахматов А. А. История русского летописания. – СПб., 2003. – Т. 1: Повесть временных лет и древнейшие русские летописные своды. – С. 579–950.

Надійшла до редколегії 20.06.06

УДК 94(477)323.3:338«16/18»

К. В. Ивангородський

Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького

ЕТНОДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ НА ВЕЛИКОМУ КОРДОНІ В КОНТЕКСТІ ВЗАЄМИН УКРАЇНСЬКОЇ ТА КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ СПІЛЬНОТ (XVI–XVII ст.)

Охарактеризовано етнічні та демографічні процеси в межах Великого Кордону між слов'янською та тюркською цивілізаціями на прикладі взаємодії української та кримськотатарської спільнот у ранньомодерний період.

Жодний етнос з його етносоціальним організмом не може існувати ізольовано. Практично кожний народ більшою чи меншою мірою відкритий для контактів і сприйняття культурних досягнень інших націй та одночасно готовий поділитися власними культурними здобутками й цінностями. Не ставлячи собі за мету здійснити цілковиту реконструкцію етносоціальних трансформацій у контексті україно-кримських міжспільнотних взаємин, спробуємо, бодай частково, вичленувати сферу та вияви цих перетворень у площині етнодемографічного розвитку. Не варто повністю скидати з рахунку такий вплив на суб'єктивні аспекти соціальних контактів татар і українців. Адже кілька століть співіснування цих спільнот у межах і України, і Кримського ханства не минули безслідно для антропології.

Безпосередньо щодо України, то кількість татарських переселенців точно визначити неможливо внаслідок їхньої асиміляції в межах Вели-

© К. В. Ивангородський, 2006

кого Кордону, у козацькому середовищі та й на самій «материковій» частині. Водночас про значущість цього злиття свідчать і чисельність тюркської антропомії, що зафіксована в джерелах, і дані гематологічного аналізу (тобто ДНК) [9, с.100]. Ще далі у своїх висновках іде Л. Гумільов, який стверджує, що у формуванні етносу українців взагалі основним етнічним субстратом були *торки* (південнокиївське тюркське населення Русі) [8, с.215]. Безперечно це лише одне із багатьох його гіпотетичних припущень, яке навряд чи цілком відповідає істині. Проте нас цікавить інше – «помітність» в організмі українців тюркського субстрату. І як тут не згадати слів Тараса Шевченка про ідентифікацію українців: «Німець скаже: «Ви змогли». «Могли, могли!» // Золотого Тамерлана онучата голі».

Сучасник Кобзаря – М. Костомаров одним із перших в історіографії відзначив, що вже з другої половини XII ст. Україна «починає малопомалу жити самостійно», а вкраплення в неї «тюркських племен під іменами торків, берендеїв, печенігів, чорних клобуків, що згодом до відомої міри увійшли до складу південноруської народності, і внесли в неї азіатську стихію» [17, с.35]. Зупиняються на цій специфіці й сучасні дослідники. Разом із тим, на нашу думку, це повністю спростовує досить поширену та «живучу» тезу про те, що буцімто монгольська навала цілком зупинила демографічний розвиток Наддніпрянщини (див. [35, с. 6]). У цьому разі можна говорити, швидше за все, лише про якісні трансформації в етнотемографічному розвитку української спільноти.

Причому таке міжетнічне контактування не було чимось унікальним у мусульмансько-християнських взаєминах. Так, дещо раніше, у X ст., Волзька Булгарія безпосередньо межувала з двома руськими князівствами – Муромом і Суздалем. У конфліктах між ними, котрі майже не вщухали, брали гору то булгари, захоплюючи Муром, то слов'яни, займаючи булгарські території. Унаслідок постійної боротьби на кордонах населення Волзької Булгарії (до речі, воно стало одним із попередників казанських татар) було змішаним. Адже, нападаючи на руські поселення, булгари вбивали чоловіків і захоплювали в полон жінок і дітей. Останніх вони, як правило, продавали в рабство, а перших робили своїми коханками. Від змішаних шлюбів народжувалися Муради й Фатьми. Однак згодом на булгарські землі нападали суздальці та муромці. Захоплені діти для них ставали робітниками, а полонені булгарки – дружинами. У світ з'являлися Всеслави та Любави. Таким чином, відмінність між двома етносами стала згодом релігійною і лише віросповідання було індикатором диференціації булгар і русів [8, с.54].

На наш погляд, механізм функціонування і наслідків етносоціальних та етнотемографічних взаємин на Великому Кордоні між українцями та кримськими татарами, якщо й не був ідентичним, то, безперечно,

дуже близьким до вищеописаного прикладу. Разом із тим варто звернути увагу на ще один аспект цих взаємин завдяки конфесіональній відмінності. Ідеться про формування (передусім у спільноти українців) історичної свідомості як потужного етноконсолідаційного фактора, що найяскравіше виявилось в козацьких думках. І ми схильні вбачати в цих «невільничих плачах» не тільки негативні стереотипи щодо «бусурман», а й механізм самоідентифікації українців засобом етноконфесійного відмежування. Адже, як слушно зауважує сучасний польський історик С. Козак, таке формування власної totoжності українців «наводить на думку, що на свідомість української відрубності вирішальний вплив мала вірність батьківській вірі, її захист, одне слово – релігійна свідомість, згідно з якою «бусурманська віра проклята» [16, с. 145]. Тому не можна сумніватись, що ці виявлення етноконфесійної й історичної свідомостей виконували потужну інтеграційну функцію, мобілізуючи відчуття солідарності. Уже хоча б тому, що в цю епоху будь-яка «епопея впливала на уяву сильніше, на відміну від книжки, бо адресувалася не виключно до очей, а застосовувала всю теплоту живої людської мови» [5, с. 118].

Водночас межа між етносоціальними організаціями татар і українців, незважаючи й на їхню конфесійну відмінність, не була чіткою і в демографічному відношенні. На північ «невимушено» (наприклад, через усобиці) «або вимушено» (як полонені) «мігрували татари» [10, с. 3], а на південь – українці. Зрештою, на «литовській землі» і в Буджацькому степу кочували («уходничали») і ті, й інші. Досить характерною є популярна історія про молоді літа Хаджи-Гірея, котрий, тікаючи від ворогів, подався в «руські» землі і перебував там до покращення політичного становища в Криму. У русько-литовській традиції мали місце й перекази про побут і навіть уродження Хаджи-Гірея в Литві [19, с. 9].

Саме за часів великого князя литовського Вітовта на українських, литовських і польських землях з'явилися найбільші татарські осади. Причому татари як досвідчені вояки не були сторонніми обивателями, а діяльними громадянами своєї «нової» держави. І не випадково саме в цей час в очах Західної Європи Велике князівство Литовське стало «безпечною оазою для вихідців із різноманітних країн мусульманського сходу (татар, турків, ногайців, черкесів тощо)» [24].

Більше того, татари, які перейшли на службу Литовсько-Руській державі, отримували від князів і земельні наділи, що було звичайною практикою в більшості феодальних суспільств. Таким чином, вони набували статусу литовсько-руських бояр із гарантованою свободою віросповідання і дотримання власних традицій. Цікаво, що згодом з'явилися навіть династії татарських ротмістрів, які проіснували до Першої світової війни [24]. Від представників таких татарських родів пішло чимало української знаті. Досить промовистим є і той факт, що у другій полови-

ні XVI ст. польсько-литовські татари в молитвах і переказах називали Вітовта «опорою ісламу в немусульманських країнах», а один день у рік молилися за врятування його душі.

Однак не всі татари-переселенці в Литовсько-Руській державі ставали шляхтою. Були серед них також козаки, духовенство, слід припустити – і селяни. Вони походили від звичайних воїнів, які прибували сюди за своїми мурзами, і за службу новому сюзерену вони отримували незначні земельні ділянки, а тому були не лише вояками, а й слугами можливих бояр.

У середині XVI ст. в межах Великого князівства Литовського проживало вже близько 4 тис. татар. Деякі з них поселилися в містах і торгували кінями та худобою. Пізнішим переселенням також сприяла ліберальна, так би мовити, «етнодемографічна політика» великих князів литовських щодо емігрантів-татар, яким пропонували «на границах наших, за городи нашими мешкати» [1, с. 190–191]. Пригадаймо, як прагнув зробити осадниками в південній Київщині заволзьких ногайців у середині XVI ст. великий князь литовський і польський король Сигізмунд-Август.

Тому й не дивно, що саме на Київщині досить значну групу повітової шляхти становили саме татари [18, с. 261]. Так, у 1545 р. згадуються черкаські бояри «на имя Берендей и Ян Малик-Баши», у 1536 р. – татари-ясачники «на имя Шашко и Бебей» [2, с. 146; 3, с. 10]. А в документі 1632 р. – «пан Александр Кирдеевич Дзюся, арендар места Лисянки» [27, арк. 1 зв.]. За підрахунками Н. Яковенко, загальна чисельність поркського елементу в масі боярства-шляхти Київщини становила близько третини [34, с. 171]. У цілому ж у Великому князівстві Литовському татарської шляхти було 4,7 % усіх землевласників, що панували на 3,2 % землі (із них – 79 % козаків, що володіли 59 % цієї землі) [21, с. 167]. Причому досить часто татари, які використовувалися литовсько-руською порубіжною адміністрацією як охоронці південних кордонів держави, ставали запорожцями (до речі, є свідчення, що татарами були такі відомі козацькі ватажки, як Яків Шах, Тарас Федорович (Трасило), Павло Бут (Павлюк) та ін.).

Значна кількість татарських переселенців саме на порубіжних землях була закономірним явищем. Це мало неабияке значення в тому контексті, що Південна Київщина була однією з найактивніших в етносоціальних і консолідаційних процесах у межах української спільноти. Тому й у джерелах відклялися певні вияви етнодемографії на Великому Кордоні впродовж XVI–XVII ст. Скажімо, у 1570 р. турецький султан писав до Сигізмунда-Августа, що козаки під час набігу на Кримське ханство забрали в полон багато татар, що «і дотепер у Черкасах, у Києві, у Брацлаві й у Каневі та в Переяславі славнім... більше ніж тисяча наречених

(sic! – К. І.) і дітей мусульманських знайдеться [чимало! От] така річ, такі шкоди татарські...» [12, с. 49].

У свою чергу П. Клепатський, аналізуючи етнодемографічну специфіку Київщини на цьому етапі, зазначав, що тут після українців найбільший відсоток населення посідають саме татари, а за ними білоруси й поляки [15, с. 446]. Із цього приводу цікавим є запис у Львівському літописі: «В тім же року (1637. – К. І.) татаров поддалося дванадцять тисячий королю польському і присягнули пред гетьманом Конецьпольським, і указано їх мешканне за Дніпром *межи козаками*» [20, с. 117]. Безперечно, кількість переселенців-татар перебільшено (про завищені цифри в тогочасних джерелах в історіографії йшлося не раз), але характерним, на наш погляд, є факт розселення їх саме в південній Київщині, що була частиною Великого Кордону та ще й «межи козаками».

Не менш реальним було й осідання татар на українських порубіжних землях під час походів і набігів. Так, узимку 1488 р. татари кочували на Поділлі, причому ще й у вересні 1489 р. чуємо про них, що кочують «в королівських землях» зі своїми родинами і господарством «і не хочуть уступатися – орють і сіють» [7, т. IV, с. 328–329]. Одночасно сприяли осілости татар і порубіжні старости. Наприклад, коли в 1528 р. внаслідок міжусобного конфлікту між Саадат- й Іслам-Гіреями останній вимушений був утекти з батьківщини, він прийшов саме під Черкаси і через О. Дашкевича просив у Сигізмунда I притулку та захисту. Король не противився цьому, і староста черкаський та канівський досить енергійно почав влаштовувати кримчаків, виділивши їм місце для кочувань. Крім того, він забезпечив їх їжею та одягом на майбутню зиму. Іслам-Гірей пізніше з подякою згадував той прийом, який організував йому О. Дашкевич у важку годину випробувань [32, с. 63].

Істотний вплив на етнодемографічні процеси мали і взаємні набіги. Адже походи за ясиром, «навіть за орієнтовними підрахунками, викликали значні переміщення населення і були одним з найважливіших явищ в історії народонаселення на Україні» [6, с. 52]. На наш погляд, багато про що говорить і наступний епізод з історії взаємин двох спільнот. Як відомо, у 1524 р. під замком Пручником татари зазнали відчутних утрат, причому серед загиблих були й жінки, переодягнені в чоловічий одяг [31, с. 205]. Якщо це так, то безперечно, що такі «вояки» потрапляли до українців «на волості» й у полон, а отже, могли, як це часто бувало в ті часи, й осісти на новій батьківщині.

У контексті цієї теми досить закономірним постає проєкт Б. Хмельницького, котрий у 1654 р. планував переселити в Південну Київщину ногайців, що «на польського короля з гетьманом... йти войною готові, й прикочували вони з жінками та дітьми до Черкаських городів» [7, т. IX, кн. 2, с. 938]. Невдовзі гетьман надіслав листа головним ногайським

мурзам Кельмамету, Юсупу, Урусу та Нафату, закликаючи спільно виступити проти Речі Посполитої. На випадок згоди ногайці отримували для кочувань великі території поблизу Чорного лісу, і, як слушно стверджує Г. Санін, в умовах гострого браку пасовиськ у Криму це був досить вагомий аргумент [26, с. 122].

Значна кількість татар у межах українських етнічних земель з'являлась і внаслідок полону. Проблема «двостороннього ясиру» є окремою темою для дослідження, але значущим залишається його вплив на етнодемографічні процеси. Це відмітив Е. Челебі у відомих сьогодні підрахунках, згідно з якими три чверті кримського населення становили саме українці [30, с. 171–172]. Натомість Д. Бантиш-Каменський зауважував, що козаки, «упражняяс в безперервних битвах с татарами, похищая у ординцев жен и дочерей, передали потомкам черты азиатскія, отличавшія запорожцев» [4, с. 64–65].

Про значну кількість татарського ясиру в «сусідніх панствах» свідчить чимало документів. Яскравим підтвердженням цьому є і нещодавно опублікований лист кримського хана Магмет-Гірея IV до польського короля Яна Казимира від 1660 р. У ньому міститься план кампанії: треба громити козаків, привести їх у підданство Речі Посполитої, а потім рушити спільно на Московську державу, визволити «також наших невільників, котрих є маса по різних московських містах, так, у самій Астрахані є їх понад п'ятнадцять тисяч» [23, с.340]. Чимало ясиру перебувало й на Січі, і в Південній Київщині, тобто в межах Великого Кордону. Причому ставлення українців до полонених-татар було цілком нормальним: «...добры здоровы у... украинных городех» [29, арк. 911].

Промовистою з цього приводу є і згадка про те, як «писарь Богуславец захвачен был турками в плен при городе Козлове; но после запорожцами вырочен помощію Семиры, жены паши турецкого, которая выехала вместе с Богуславцем в Малоросію и была его женою» [14, с. 32]. Отже, подеколи козаки не лише силоміць тобто, але й глибиною «тривіального кохання» сполучалися в мішаних шлюбах зі своїми привабливими південними сусідками. І хіба маємо право звинувачувати їх або тих українських жінок, які, овдовівши, виходили заміж за симпатичних і не менш мужніх татарських чоловіків? За висловом М. Грушевського, – це був не лише своєрідний «порубіжний спорт», а й звичайний засіб виживання в умовах постійної непевності на Великому Кордоні.

Аналізуючи етнодемографічні процеси в контексті міжспільнотних взаємин, потрібно мати на увазі й переселення безпосередньо турецьких етнофорів, які також здійснювали міграції, як правило, способом українського козацтва. Тому в тогочасних документах зазначено, що «приплив чистої крові турецької був досить слабким і поза козаччину не виходив» [36, с. 167]. Водночас турки були і жовнірами у військових

загонах магнатів [22, с. 38]. У джерелах є згадка під 1633 р. про турка, котрий перебував у шляхтича в полоні й утік від нього до богуславської старости [28, арк. 2–3]. Слід пригадати й епізод, коли під час Хотинської битви 1621 р. турки й татари масово перебегали до польсько-козацького табору і спільно з «ворогом» пили горілку. Безсумнівно, основна їхня частина наймалася згодом у королівське військо та йшла в козаки, але слід думати, що дехто з них пускав в Україні глибше коріння.

Одночасно істотний вплив на етносоціогенез кримськотатарської народності мали й українські поселенці в її межах, хоч вони там опинялися не лише через «систему ясиру». Більшість українців все-таки була невеличкими, причому жіноча половина насамперед ставала суто демографічним «товаром», оскільки потрапляла до гаремів. Із чоловіками поводитися гірше – їх, як правило, кастрували, що свідчить, мабуть, і про не досить приємні прецеденти поведінки українців з татарськими чоловіками – учасниками походів. Звільняли рабів у Криму через 6–7 років, але вони досить часто залишалися на півострові. Тому слід погодитись із Я. Дашкевичем, що українці на цьому етапі «спричинили значні зміни в Криму в антропологічному, демографічному і навіть культурно-релігійному відношеннях» [11, с. 25].

Досить часто і кримські татари одружувалися на своїх полонянках. Такі випадки були далеко не поодинокими. Вельми промовистим потрібно визнати епізод, який не лише свідчить про важливість етнодемографічних процесів у міжспільнотному контексті, а й про високий ступінь нормального співжиття двох народів. Як відомо, сестру Семена Палія забрали в ясир татари і згодом вона стала дружиною мурзи. У 1699 р. їхній син Чора-мурза приїхав на Подніпров'я і гостював у дядька у Фастові. Не менш показовим є і приклад одруження в 1678 р. кримського нуредина на козачці, причому обряд відбувався в Черкасах [13, с. 48]. Отож міжетнічні шлюби зумовили появу в Кримському ханстві значного прошарку метисів, або так званих «тумів». Поступово кримські татари взагалі втратили монгольський расовий тип.

Слід пам'ятати, що українці в Криму зустрічаються ще до утворення тут татарської держави, зокрема М. Грушевський вказує на появу українців тут у X ст., аналізуючи значення цього факту для відносин Криму з Київською Руссю [7, т. II, с. 514–515]. Досить символічним є і перше згадування слова «козак» у «Кодексі куманікусі», що був створений у Кафі близько 1330 р., у якому помітні й інші впливи руської мови. У XIV ст., згідно із словами іспанця П. Тафура, у Кафі мешкає багато християнських націй, з яких першими згадує русів-українців.

Тому на час появи Кримського ханства майже в кожному великому місті півострова мешкали «русини», маючи свої церкви та квартали. Причому в турецькому центрі – Кафі – український квартал не припи-

няв свого існування й упродовж XVI – першої половини XVII ст., на жаль, подальша його доля невідома [11, с. 24–25]. Мешкали українці і в інших частинах Кримського ханства, зокрема в Придунав'ї, у місті Кілія [25, с. 29]. Досягали вони в Криму й певних кар'єрних успіхів. Щодо цього звернімо увагу на згадку в листі кримського хана (Джанібек-Гірея?) про «Джан Антона, посла його ханської мості» [23, с. 327], який з огляду на ім'я міг бути українцем, тим більше, що в ісламській традиції приставка «джан» означає «старший за віком», «пан», хоч допустимий і перефраз імені «Іван».

Отже, можна стверджувати, що одним із проявів міжнаціональних взаємин, який спричинив етносоціальні трансформації обох спільнот, була порівняно еластична та компліментарна асиміляція як татар українцями, так і навпаки. Водночас цей процес потрібно визнати не одномоментним, а таким, що мав своє продовження з давньоруських часів і ґрунтувався на досвіді та динаміці ментальних змін передусім українців, оскільки вони були по відношенню до тюркських етносів осілим народом. Крім цього, явищу «нормального» ставлення етносоціальних організмів один до одного сприяв і фактор постійного проживання в Криму населення з тогочасною українською ідентичністю ще з давньоруських часів. І якщо сучасний російський сходознавець В. Шеремет наголошує, що «два південних сусіди Росії – Туреччина та Іран – неминуче присутні в ментальному полі росіянина» (див. [33]), то що вже тоді говорити про питому вагу кримських татар у ментальності українців і відповідно останніх – у ментальності татар. І хоч виміряти потужність ментального поля як метафізичної категорії навряд чи можна, та все ж слід думати, що чи не найбільшу його трансформацію стосовно обох спільнот мали саме взаємини між ними в XVI–XVII ст.

Бібліографічні посилання

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 2. – СПб., 1848.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 2. – СПб., 1865.
3. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. – Ч. 8. – Т. 5.
4. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993.
5. Блок М. Феодалне суспільство: Пер. з фр. – К., 2001.
6. Галенко О. І. Про татарські набіги на українські землі // Укр. іст. журн. – 2003. – № 6.
7. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1991–1998.

8. Гумилёв Л. Н. От Руси до России: Очерки этнической истории. – СПб., 2002.
9. Данилова Е. И. Гематологическая типология и вопросы этногенеза украинского народа. – К., 1971.
10. Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Зап. Наук. т-ва ім. Т. Шевченка. – Л., 1991. – Т. 222.
11. Дашкевич Я. Р. Українці в Криму (XV – початок XX ст.) // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 4.
12. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8.
13. Заруба В. Політика Кримського ханства щодо українських земель в останній чверті XVII ст. // Пам'ять століть. – 2003. – № 2.
14. История Русов или Малой России. – М., 1846.
15. Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. – Одесса, 1912. – Т. 1.
16. Козак С. Народотворчий аспект козацького героїчного епосу // Укр. історик. – 1995. – № 1/4.
17. Костомаров Н. И. Южная Русь и козачество до восстания Богдана Хмельницкого // Отечественные записки. – СПб., 1870. – № 1.
18. Лаппо И. И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия: Литовско-Русский повет и его сеймик. – Юрьев, 1911.
19. Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и москвитян // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1890. – Вып. 1.
20. Львівський літопис // Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971.
21. Менжинский В. С. Структура феодального землевладения в Великом княжестве Литовском (По материалам Переписи войска 1528 г.) // История СССР. – 1987. – № 3.
22. Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654). – К., 1975.
23. Мицик Ю. А. Регести з документів «татарського відділу» Архіву коронного в Варшаві (кінець XVI–XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2002. – Вип. 2.
24. Мустафин Г. Татарские джигиты на польской земле // Аррайд. – 2003. – № 1.
25. Паламарчук С. В. З історії Південної Бессарабії (кінець XIV–XVII ст.) // Наук. вісн. Ізмаїльськ. держ. пед. ін-ту. – Ізмаїл, 2000. – Вип. 9.
26. Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII в. – М., 1987.
27. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі – ЦДАУК). – Ф. 221, оп. 1, спр. 148.
28. ЦДАУК. – Ф. 221, оп. 1, спр. 160.
29. ЦДАУК. – Ф. КМФ – 36, оп. 1, спр. 7.
30. Челеби Эвлия. Книга путешествий. Походы с татарами и путешествия по Крыму. – Симферополь, 1996.

31. Черкас Б. В. Воєнна кампанія Великого князівства Литовського та Корони Польської 1524 р. на українських землях // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 2. – К., 2002.
32. Черкас Б. В. Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. // Укр. іст. журн. – 2002. – № 1.
33. Шеремет В. И. Становление Османской империи. XIII–XVI вв. // Новая и новейшая история. – 2001. – № 1.
34. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.
35. Jablonowski A. Starostwa Ukrainne w pierwsze polowie XVII wieku // Zrodla dziejowe. – Warszawa, 1877. – Т. 5.
36. Zrodla dziejowe. / Opisane przez A. Jablonowskiego. – Warszawa, 1897. – Т. 22.

Надійшла до редколегії 22.03.06

УДК 94(477)»18»

О. І. Журба

Дніпропетровський національний університет

ПОЛЬСЬКЕ УКРАЇНОФІЛЬСТВО У ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОГО ДУХОВНО-КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ

Акцентовано питання типології українофільства XIX ст., а також проблема «неукраїнського українофільства» як одного із джерел формування сучасного типу української національної свідомості.

Те, що український духовно-культурний та суспільно-політичний простори оформилися в жорсткій конкуренції (не сказати б у ворожнечі) з «польським» та «російським», стало загальним, хоча й не беззаперечним місцем у вітчизняній гуманітаристиці. Навіть такий проникливий письменник, як Д. Чижевський, віддаючи належне ролі польського й російського чинників в українському культурному процесі першої половини XIX ст., вважав наявність «українських шкіл» у польській та російській літературі сумним симптомом і наголошував, що поява української тематики спочатку «в романтичній літературі чужих народів... є свідченням політичного та й культурного занепаду України» [10, с. 336]. Такий погляд, на мою думку, хронологічно дещо зарано позиціонував